

Voor een post-theïstisch christendom

Vertaling: Johan Bergé en Marc Bittremieux (met toestemming van de auteurs) | oktober 2021

INLEIDING

Veel christenen hebben het vandaag moeilijk met de inhoud van hun geloof. Zij ervaren het als een geloof uit vervlogen tijden – de premoderne tijd – wat een groeiende ontevredenheid veroorzaakt. In andere religieuze of humanistische tradities en in de meeste culturen krijg je gelijkaardige fenomenen. Daardoor bevindt de mensheid zich in een radeloze situatie op weg naar nieuwe interpretaties van de werkelijkheid en naar een hoopvolle planetaire eenheid, post-seculier en post-theïstisch.

Deze verslagenheid is in de eerste plaats te wijten aan nieuwe epistemologische modellen. Pluralistische en relativiserende modellen die het bestaan van een absolute waarheid in twijfel trekken, vertrekken vanuit een proefondervindelijke wetenschap, vanuit tekstinterpretatie en symbolische analyse, maar altijd in dialoog en met een zelfkritische ingesteldheid. Men houdt zich verre van de ontspoorde subjectiviteit van een autoriteit die zwaait met dogmatisme en zogezegde openbaringen. Door deze nieuwe modellen wordt de religie genoodzaakt zijn epistemologische hypothesen en symbolische figuren te herzien en ze doet dit onvoldoende.

Vanuit deze nieuwe epistemologische modellen ontstaat een nieuwe ontologieⁱ[1]. De werkelijkheid wordt geïnterpreteerd als een complex geheel van materie, energie, leven en bewustzijn, gebaseerd op een non-dualistische visie. Opeenvolgende kwalitatieve emergenteⁱⁱ[2] fenomenen zijn ontsproten aan een dynamische, creatieve en holistischeⁱⁱⁱ[3] materie, de baarmoeder van al wat is. Deze ontologie gaat lijnrecht in tegen het dualisme (materie – geest) en is een ferm obstakel voor het traditionele beeld van een scheppende God, een zuivere, almachtige en voorzienende geest.

Religies zijn sociale constructies en kunnen dus ook ontmanteld worden op dezelfde wijze als ze opgebouwd zijn. Religies zijn geen eeuwigdurende en starre creaties, ontworpen door een opperwezen, God, die buiten de wereld staat. Net zo min, wat het christendom betreft, is de bijbel noch het begin, noch de basis van de geschiedenis. De heilsgeschiedenis is één grote metafoor en wordt door de wetenschap in vraag gesteld. De openbaring is niet langer de eerste en hoogste waarheid. Er is geen God, voorafgaand en gescheiden van de wereld; geen zuivere geesten buiten de realiteit; geen Zoon van God die ons is komen verlossen van de dood en het kwade, vruchten van de erfzonde.

Een ander christendom is mogelijk en noodzakelijk. Hiertoe is het noodzakelijk de goddelijkheid te bevrijden van haar vereenzelviging met een overheersende opperste entiteit en Jezus te bevrijden van zijn heiligheid als enige Zoon van God, geïncarneerd in een Jood van de soort Homo Sapiens. Daarnaast moeten we de Kerk ontdoen én van een verouderd denksysteem die haar opsluit in een hiërarchische structuur én van het beeld van een enige en almachtige God. Er is behoefte aan een bevrijdende seculiere praktijk, gesteund op mensenrechten en ecologische waarden. Een praktijk die geïnspireerd is op Jezus van Nazareth en eventueel ook op andere profeten en andere spirituele systemen. Er is behoefte aan een universeel verhaal dat steunt op de meest wetenschappelijke bevindingen^{iv}[4] die de inspiratie en aanmoediging van religieuze metaforen en symbolen insluit. In vele steden in Europa, Latijns-Amerika, Canada, Verenigde Staten, Australië en elders ontstaan groepen met een sterke vernieuwingskracht. Zij ervaren deze paradigmashift in eerste instantie als een vernietigende aardbeving die onthutst, maar nadien komt de opluchting en uiteindelijk ook de moed om er iets mee te doen. Vanuit die gedrevenheid is deze tekst opgesteld.

1. HET LAAT-MODERNE TIJDPERK, POST-RELIGIEUS EN POST-SECULIER

De wereld ondergaat een diepgaande verandering, een wereldwijde metamorfose. We zitten in het oog van de storm. We beleven een nieuwe axiale^v[5] tijd, vergelijkbaar met deze uit de 6de eeuw voor Christus.

Gewoontes, ideeën, relaties, geopolitiek, technologie, wetenschappen enz. creëren een context die zeer verschillend is van de voorgaande periode, die gevormd werd door overtuigingen van het christendom. Het dominante godsbeeld is veranderd en wordt sedert jaren door heel wat mensen in vraag gesteld. De wetenschap vervangt de religieuze antwoorden op de grote vragen: vragen over leven en dood of oorsprong en einde van het leven. Een algemene tendens is de roep om vrijheid, autonomie en een universeel welzijn hier op aarde. Religie verliest zo zijn bestaansrecht en komt in conflict met opkomende axiale projecten die al maar meer terrein winnen. Door het pluralisme en de mondialisering wordt het christendom één van de vele religies.

Behoudsgezinde posities in politiek en moraal remmen de evolutie van de geloofsinhoud die magisch blijft en ingaat tegen het bevrijdingsproces van de mens. Het oude christendom vindt zijn legitimatie in de onderdrukking van zowel de gemeenschap als de persoon. Artificiële intelligentie en biotechnologie lijkt een nieuwe mens of zelfs post-humane wezens aan te kondigen, genetisch of via robotica gemodificeerd (transhumanisme). De angstaanjagende en fascinerende religieuze ervaring die gebaseerd was op een dualistische wereld verliest terrein. In plaats daarvan komt een seculiere transcendentie gebaseerd op respect, liefde en engagement ten voordele van de universele bevrijding van het individu. Wat vroeger bovennatuurlijk genoemd werd, is het niet langer. We zien het eerder als een gratuite houding, eigen aan het diepste menselijke zijn.

2. HET NIEUWE EPISTEMOLOGISCH PARADIGMA.

De opvatting over de waarheid is veranderd. De actuele epistemologische theorieën, rekening houdend met de complexiteit en de constructivistische perspectieven van de kennis, zijn meer open en minder pretentius dan voorheen. Het extreme positivisme^{vi}[6] is vervangen door een soepeler ervaringsgerichte opvatting. De meest recente opvattingen, ook de wetenschappelijke, moeten niet langer strikt voldoen aan de eisen van herhaalbaarheid, noch door experimenten bevestigd worden. Plausibiliteit volstaat. Kennis groeit eerder door te benoemen wat verkeerd is dan door wat zeker is te bevestigen, maar ook door de paradigma's te vervangen die de feiten niet correct weergeven.

Deze epistemologische evolutie op het strikt wetenschappelijke domein, de wiskundig-verifieerbare methode, kan dienen als leidraad voor de analyse van de verschrompeling van het religieuze dat we vandaag zien gebeuren.

De opvatting over geloof is niet langer dogmatisch, maar wordt eerder vertaald in verhalen, symbolen en metaforen. Menswetenschappen doen beroep op de wetenschappelijke methodes van de positieve wetenschappen of mogen er minstens niet mee tegenstrijdig zijn. Religies hechten groot belang aan het sociale en symbolische karakter van hun eigenheid die eerder het waarom dan het hoe verklaart. Symbolische menselijke uitdrukkingen (ethisch, esthetisch, of getuigend van wijsheid...) worden erkend als een toegangspoort tot reële kennis, voor zover ze coherent zijn met de wetenschappelijke opvattingen, ook al kunnen zij niet onderworpen worden aan de criteria van verificatie-falsificatie van de positieve wetenschappen.

Transdisciplinariteit, de uitwisseling van methodes en programma's tussen onderzoeksgroepen, levert een meer complete visie van de complexiteit van de werkelijkheid. Religie en christendom willen daarbij aansluiten sedert ze de verwarring erkennen tussen metafoor en objectieve beschrijving, tussen inspiratie en standaardkennis. Ze erkennen uiteindelijk de nieuwe theorieën over evolutie, genetica, relativiteitstheorie, kwantummechanica, neurowetenschappen en artificiële intelligentie. Maar het is onmogelijk, laat staan absurd, om ook maar te denken aan vaststaande ideeën, onveranderbare niet bediscuteerbare dogma's, vastgeroeste moraal, goddelijke waarheden, onwankelbare instituten. Wetenschappelijke reductie en religieus fundamentalisme verwateren en convergeren.

Geloof en Wetenschap

Een open geest is vandaag de moeder van geloofsinspiratie. Het geloof heeft altijd gelijk, was de oude leuze, maar voortaan is het de wetenschap die de minimale eis van de gemeenschappelijke waarheid vastlegt. Kennis

komt niet van Gods woord en heeft geen absolute zekerheid. Wetenschap werd vroeger geaccepteerd in de mate dat ze coherent was met Gods woord, nu is het eerder omgekeerd. De Bijbel – en alle andere geïnspireerde teksten – biedt ons een gevoel van hoop als een symbolisch en poëtisch verhaal, voor zover ze coherent is met de wetenschappelijke informatie. Wetenschap en geloof zijn verschillende talen: wetenschap kan verrijkt worden met geloof, maar geloof kan niet strijdig zijn met wetenschap.

De Bijbel is niet het beginsel noch de basis om de wetenschap, de moraal en de sociale of politieke organisatie te begrijpen. Ze is ook niet de enige bron van spiritualiteit. Integendeel, de bijbel heeft geen gelijk, maar wel een ziel. Na de demystificatie door R. Bultmann en met de kennis van literaire genres en archeologische opzoekingen begrijpen we dat de bijbel geen heilig en gesloten boek is, niet normatief en onthullend, noch het woord van God of de absolute waarheid, maar eerder een verzameling van mythes en verhalen met een wijsgerige, sociale en politieke functie. Vandaag worden nog altijd sublieme verhalen en gedichten geschreven met dezelfde bedoeling.

Alle religies, ook al nemen ze zeer verschillende vormen aan, vervullen dezelfde functies en evolueren naar een supra-ethiek van mededogen. Je kan ze niet langer evalueren op hun veronderstelde goddelijke inspiratie, maar op de wijze dat ze tegemoet komen aan menselijke noden en mensenrechten. Met Kant kunnen we zeggen: 'geloof en handel op die wijze dat wat je gelooft geldt voor de gehele mensheid.'

3. EEN NIEUW CONCEPT VAN DE WERKELIJKHEID

Een niet-dualistische interpretatie van de werkelijkheid lijkt ons coherenter en consistent. Het betreft een open, holistische, emergente en creatieve interpretatie waar het toeval en de noodzakelijkheid zich samenvoegen zonder dat een voorafgaand plan nodig is. Deze open interpretatie getuigt van een grote complexiteit, schoonheid en orde, terwijl we ook de tegenslagen en mislukkingen aanvaarden die inherent zijn. Wij gaan niet akkoord met het feit dat er zomaar spirituele, immateriële wezens of dingen zouden bestaan. Engelen, demonen, heilige objecten, heiligen, mirakels, zowel onafhankelijke identiteiten als goddelijke interventies zijn constructies van onze hersenen. Rede, liefde, schoonheid en rechtvaardigheid, wat we gewoonlijk als vruchten van de menselijke geest categoriseren, zijn kwaliteiten die tijdens het evolutieproces emergeren uit de materiële of energetisch-kosmische werkelijkheid.

Emergentie en creatieve materie

De kosmos is een groot systeem met emergente eigenschappen. Het leven en het bewustzijn zijn gegevens in een proces van zelforganisatie die vertrekt vanuit de materie en de kosmische energie. Alles komt voort uit een dynamische en creatieve materie waaruit meerdere opeenvolgende emergenties ontspruiten. Er is geen grens te trekken tussen het fysieke, het levende en het mentale. Materie is primordiaal en in constante evolutie en helemaal niet statisch, levenloos en steriel als het resultaat van een oppervlakkige waarneming. We stoppen met materie te begrijpen als iets passiefs en grofs en een antipode voor de geest. In plaats van louter massa is materie activiteit, energie, beweging. Het dualisme 'materie-geest' vervalst de werkelijkheid. Eerder dan massa is het een activiteit, een energie, beweging.

De werkelijkheid ontsnapt aan onze kennis en is eerder iets opens en raadselachtig. Het niet weten wat materie is en nieuwe concepten uit de fysica die de plausibiliteit benadrukken, verhinderen een integraal, objectief en exacte kijk op de wereld en dus een realistisch concept van de kennis.

4. HET VERHAAL VAN JEZUS VAN NAZARETH

Jezus van Nazareth is een mens zoals wij, noch de volmaaktste noch de verlosser – door zijn bloed – van een mythische erfzonde. Door zijn promotie tot de Christus werd zijn boodschap en zijn positie exclusief en van die keuze blijven wij de last dragen. Jezus van Nazareth is een geïnspireerd verhaal, een onvolledige geschiedenis

en een open symbolische religieuze constructie dat de mythe overstijgt. Die mythes zijn gefabriceerd door de volgelingen van de eerste generaties om Hem als profeet van de eindtijd te vereren, Zoon van God, lijdende Messias, door God uitverkoren, goddelijk geïncarneerde Wijsheid of Logos. Vertrekkende van deze mythe hebben enkelen geprobeerd zijn geschiedenis te reconstrueren, zijn leven en zijn mirakels. Anderen hebben vanuit zijn goddelijke afstamming een gedegen rationele constructie gecreëerd maar het oorspronkelijk gegeven is het verhaal van de leerlingen van de tweede generatie, de Jezus van het geloof. De Christus van de Kerk, het christologisch dogma, een leerstellige constructie dat naar gelang de tijd en de periode de inspiratie heeft weten over te brengen van de heiligheid die voortvloeit uit Jezus.

De titel 'Zoon van God' is een symbolische uitdrukking van die tijd en kan niet letterlijk genomen worden. Niet wat Jezus zou gezegd of gedaan hebben is het belangrijkste, noch dat hij de langverwachte Messias was, maar wel hoe hij ons raakt en beroert, hoe hij het onvoorwaardelijke bij ons oproept. Ook datgene wat gebeurt in ons en in onze herinnering wanneer we het ultieme ontmoeten, is van groot belang. De zogezegde goddelijkheid van Jezus is geen objectief kenmerk van zijn persoon. Het is een metafoor voor zijn radicale menselijkheid en de uitdrukking van zijn uiterst belangrijke toewijding waarmee hij ons inspireert wanneer we ons laten raken door zijn wijsheid.

Door de bevrijdende boodschap en charismatische handelingen van Jezus ontstond een beweging die van Hem een door God verheerlijkte profeet en martelaar gemaakt heeft, die Messias of Zoon van God genoemd werd. Deze joods-christelijke opvatting is in de kerken van de Griekse rite tot een dualistisch verhaal geëvolueerd en het is in deze kerken dat de christologische dogma's uitgewerkt zijn. De taal en de betekenis ervan zijn vreemd aan de filosofie, aan de wetenschappelijke visie en aan de gangbare cultuur van de samenleving.

5. POST – THEÏSME

Het post-theïsme of non-theïsme is een belangrijke stap in onze de- en reconstructie. Post-theïsme is voorbijgaan aan het idee en het beeld van het traditioneel geloof in een Opperwezen, een God buiten de wereld, schepper van hemel en aarde. Een superieur wezen of toch minstens exterieur aan de wereld, een beeld dat nog levendig is bij een meerderheid van gelovigen en theologen en het beeld van de officiële christelijke doctrine. Dit idee is niet meer aanvaardbaar noch geloofwaardig voor een meerderheid in de samenleving in het algemeen en voor zij die nadenken in het bijzonder, zelfs wanneer ze gevoelig zijn voor het grootse Mysterie van de werkelijkheid. Hun spirituele intelligentie gaat een andere kant uit.

Het theïsme is als idee ontsproten, geboren en gegroeid tijdens de metaaltijd^{viii}[7]. De landbouw intensifieerde, de bevolking explodeerde en steden ontstonden, alsook de tempels in die steden. De maatschappij werd complexer en er kwamen specialisaties. Mythen, wetten, bazen, een autoriteit, functionarissen en soldaten waren noodzakelijk om de bevelen van de heren op te volgen, toe te passen en land te veroveren. Er ontstond een hiërarchie waarbij de ene mens slaaf werd van de andere... en een God was nodig om een cohesie te creëren, een veiligheid en een uiteindelijke legitimiteit, zowel aan de heersers als aan de ganse samenleving.

De wereld werd omgebouwd naar een tweeledig model. Zo ontstond de mythe van de afscheiding tussen hemel en aarde en zo'n 5.000 jaar geleden heeft dat geleid tot een afscheuring van de kosmische werkelijkheid die tot dan verenigd was, één geheel, uniek en totaal (holistisch). Op het gelijkvloers werd ze beperkt tot de materiële werkelijkheid, de natuur, het lichamelijke en het seksuele. Op de hoogste verdieping was er alleen maar plaats voor het spirituele, immateriële, het onnatuurlijke, niet-lichamelijke en non-seksuele. Kortom het spirituele en bovennatuurlijke is naar de hemel verhuisd. Het dualisme en theïsme zijn dus voorbijgestreefde ideeën en dus ben je niet verplicht om theïst te zijn of een bovennatuur te erkennen om een goede christen te zijn. Nochtans geldt dat idee nog bij de meeste mensen.

Het post-theïsme is niet atheïstisch, noch nihilistisch, noch materieel-reductionistisch, noch gesloten voor sacraliteit of goddelijkheid. Het verwerpt enkel op kritische en bewuste wijze een evolutieproduct ooit door mensen gecreëerd, een bijproduct. Een bijproduct is een evolutionaire adaptatie, nuttig in zijn tijd van ontstaan, maar nu overbodige ballast, niet passend bij onze cultuur en materiële infrastructuur.

Het post-theïsme is compatibel met een verscheidenheid aan symbolen, waarmee we al dan niet het ultieme Mysterie of de onuitwisbare Realiteit erkennen waarin we leven, en dit op een eerbiedige en actieve wijze. Het is een oproep om tegelijkertijd het theïsme en atheïsme te overstijgen om ons gezamenlijke kosmisch huis terug te vinden, om terug te keren naar de natuur die we verloren zijn sedert onze vlucht naar het bovennatuurlijke. Post-theïsme gaat niet in tegen de ervaring van het Mysterie en laat creativiteit en spirituele autonomie toe omdat er niet langer dwang is van een opgelegd en vaststaand beeld. Post-theïsme is het tegengestelde van het absolutisme van een eenheidsdenken. Het is het equivalent van een actief agnosticisme, een niet-weten, dat de leegte van het denken laat gepaard gaan met een oneindige leegte, zoals een diepe blik in de vormeloze horizon. Door zijn vaagheid kunnen meerdere inspirerende en open vormen opduiken. Het post-theïsme wandelt over het water van een holistische werkelijkheid zonder het te splitsen.

6. POST-THEÏSME EN ENKELE ZORGELIJKE BEDENKINGEN

Niet het posttheïsme zou de sociale harmonie en zijn belangrijkste fundament verstoren, maar eerder de theocentrische en theocratische maatschappij met een theïsme zoals hierboven beschreven. Dergelijke maatschappij is een dekmantel die leidt naar een autoritair conservatisme en verstoort wel de sociale cohesie. Enerzijds heeft ze het proces afgeremd van een seculiere ontwikkeling en een burgerlijke opvoeding en anderzijds deze ook aangemoedigd, maar ondergeschikt aan pastorale doeleinden.

Het non-theïsme zou het volksgeloof vernietigen. Het posttheïsme zou kunnen zorgen voor een diepe crisis in veel voorstellingen, overtuigingen en praktijken van populaire religiositeit, maar het is niet de bedoeling en we zijn niet bij machte om wie dan ook nieuwe ideeën, waanbeelden en al dan niet religieuze praktijken op te dringen. We denken nochtans, zonder enige vorm van paternalisme, dat het onze verantwoordelijkheid is theologische criteria voor te stellen die coherent zijn met een actuele visie op de wereld. We doen dit met alle respect en eerlijkheid in de hoop dat mensen voor zichzelf kunnen oordelen en kiezen hoe ze de regisseur kunnen zijn van hun eigen integrale bevrijding.

Het post-theïsme zou het engagement terugdringen of verminderen ten voordele van de individuele bevrijding. Neen, het overstijgen van het traditionele theïsme, wat 'voorlopig' nog in een meerderheidspositie zit, ontkent noch vermindert de primauteit van de integrale bevrijding, maar beperkt zich tot de bevrijding van de traditionele epistemologie en zijn mythische onderbouw, die op korte en lange termijn meer en meer onhoudbaar wordt. Het post-theïstisch denken wil theologische criteria aanleveren die vandaag coherent zijn en instrumenten aanbieden, in de breedst mogelijke zin, die bevrijden van iedere onderdrukking. Deze bevrijding vereist ook een bevrijding van die God, die de onderwerping legitimeert.

De persoonlijke relatie tot God die verloren gaat, zou zorgwekkend zijn. Het post-theïstisch paradigma beschouwt de persoonlijke relatie als een antropomorfisme, een hypothetische dwaling die zich richt tot een 'onzichtbare vriend' naast of boven ons. We zouden het beter hebben over het persoons overstijgende karakter van de ultieme realiteit, van alle realiteit, want het concept 'persoon' wordt meestal begrepen als een individueel iemand tegenover een ander. Echter, alle realiteit is relationeel. Het post-theïsme erkent de innerlijke ervaring, de verschillende wijzen waarop men zich een deel van het geheel voelt, van een dubbelzinnige realiteit die schoonheid, goedheid en dankbaarheid in zich heeft, bron is van hoop en actief mededogen. En dit onafhankelijk van het etiket dat we erop plakken en van de wijze waarop het zich uitdrukt, in stilte of in dialoog.

Zou het post-theïsme een pantheïsme kunnen zijn? Niet alles is God, maar wat God genoemd wordt is in iedereen als een zijn en niet als een afgescheiden superieur deel. Daarnaast en vooral zijn we op zoek naar de rol van Jezus in deze visie (zie punt 4). Samenvattend kunnen we zeggen dat vandaag voor veel geëngageerde en doodeerlijke christenen het toegelaten is om het traditionele godsbeeld achter zich te laten. Toegelaten? Of is het een verplichting om ook Jezus als een kind van zijn tijd te zien.

7. DE VERANDERING DOORDUWEN

Het evangelie is eerder een oproep voor universele waarden waarover de mensheid het eens is na een dialoog die vertrekt vanuit de diepste gevoelens. Het is niet zozeer een specifieke hogere religieuze identiteit maar dit nieuwe model van christendom impliceert een terugkeer naar opnieuw geïnterpreteerde waarden van het Evangelie. Het gaat niet over een morele omslag of over een nieuw apostolaat, maar over een nieuwe interpretatie van de kennis, de realiteit en de goddelijkheid. Velen denken dat wanneer religie verdwijnt ook het fundament van de waarheid en vooral de moraliteit zal verloren gaan.

Na de grote ontmanteling van religie en theïsme, zal de creatieve kracht van de werkelijkheid en de zelfrealisatie van de liefde blijven, geïnspireerd door de diepgang van het menselijk zijn en van al wat is. In het verhaal van Jezus lezen we: hoop zonder zekerheid en liefde zonder voorwaarden.

Het is vandaag niet langer mogelijk om met de traditionele religieuze praktijken, die van het theïsme afhankelijk zijn, verder te doen. Op het rationele vlak stuikt de theologie die haar ondersteunt in elkaar omdat ze gebouwd is op metaforen en mythes. Met creatie van gevoelens en motivatie eist ze een onevenredige coherentie en waarheid op. In plaats van te zoeken naar God of de hermeneutiek van de openbaring, zou de theologie beter peilen naar het menselijk hart, naar het mechanisme van transcendentie die in het bewustzijn optreedt en dit zonder theïstische of atheïstische vooringenomenheid.

We moeten ons tenslotte bevrijden van de verouderde premoderne ideeën. In vieringen, mededelingen en gesprekken moeten we zonder vrees beroep doen op iets beters dan nietszeggende mythes en rituelen, het moraliseren vermijden evenals overtuigingen die gebaseerd zijn op mirakels en het idee verlost te moeten worden van zonde door de dood en de verrijzenis van Jezus. We moeten daarentegen het wonder tonen van onze grote universele, creatieve en open geschiedenis. Ons verwonderen over de ontelbare sterren, deeltjes en neuronen, de kleine goedheid, de waarde van vergeving en troost, burgerschap en acties voor rechtvaardigheid, de harmonie met de natuur en mededogen met hen die er behoefte aan hebben en zo op een andere wijze de grote waarden en ontdekkingen recupereren. Met allen samenwerken op voet van gelijkheid.

Onze missie is deelachtig te zijn aan een creatieve evolutie, geïnspireerd door Jezus van Nazareth.

En memoria de Roger Lenaers:

José Arregi (País Vasco-España); Tony Brun (EEUU); Gerardo González (Chile); José María Vigil (Panamá); Santiago Villamayor (España); 11-9-2021

De hieronder vermelde eindnoten staan niet in de originele Spaanse tekst, maar zijn een toevoeging van de vertalers.

[1]ⁱ Ontologie is 'zijnsleer'. Ontologie onderzoekt filosofisch wat er achter de waargenomen werkelijkheid schuilgaat en het 'zijn' van de werkelijkheid als geheel.

[2]ⁱⁱ Emergentie is een begrip uit de systeemtheorie, filosofie en wetenschap en verwijst naar de ontwikkeling van complexe georganiseerde systemen, die bepaalde nieuwe eigenschappen vertonen die niet aanwezig zijn bij hun samenstellende delen.

[3]ⁱⁱⁱ Opvatting dat er een samenhang bestaat in de werkelijkheid die enkel uit een beschouwing van het geheel blijkt en niet terug te vinden is in de onderdelen. (Van Dale)

[4]^{iv} In de oorspronkelijke, Spaanse, tekst is 'de theorie van het Grote Verhaal' als voorbeeld toegevoegd. Hiermee bedoelt men de drie grote theorieën, nl.: die van de oerknal voor de vorming van het heelal, die van platen tektoniek voor de geschiedenis van onze planeet en die van de evolutie voor de geschiedenis van het leven.

[5]^v De axiale tijd of spiltijdperk is de periode van 800 tot 200 voor Christus, waarin radicale culturele veranderingen plaatsvonden. (Wikipedia)

[6]^{vi} Het positivisme is de opvatting dat alleen de empirische wetenschap geldige kennis kan opleveren. (Wikipedia)

[7]^{vii} Metaaltijd: kopertijd (5500-3300 v. Chr.), bronstijd (3000-800 v. Chr.) en ijzertijd (1200/800 v. Chr. tot begin van onze tijdrekening).